

ԴԻԻԱՆ Ս. ՂԱԶԱՐՈՒ

Զ. ԱԼԻՇԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

ՈՒՂՂՈՒԱԾ

Զ. ՆԵՐՍԷՍ Վ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆԻ

(Շար. «Բազմավեպ» 1971, ք. 1-2, էջ 150-161)

9.

Երկար ամիսներ է ի վեր Ալիշան որևէ լուր չէր ստացած Սարգիսեանէ, ասկից իր սրտին անձկութիւնը, մանաւանդ թէ կը լսէր որ գուցէ մեկնած ըլլայ Տրապիզոնէն: Այդ լուրէն աւելի կ'նգեւորուի՝ յուսալով թէ քիչ ատենէն պիտի կարենայ ընդունիլ իր կտաւած խնդրանքներուն համապատասխան տեղեկութիւնները: Միաժամանակ կը ներկայացնէ նոր խնդրանքներ, եթէ Սարգիսեան կարելիութիւն ունենայ ուղեւորիլ այն կողմերը: Այսպէս կ'ըսուի թէ վարդիկներ ի եկեղեցւոյն գմբէթին մէջ պահուած կայ ձեռագիրներու արկղ մը՝ հարկաւոր է ստուգել: Մակուայի բերդի փարայրին մէջ իբր թէ արձանագրութիւններ կան, նոյնպէս ջանալ ստուգել:

Անցնելով տալ իր տեղեկութիւնները, կը հաղորդէ թէ քննութենէ անցուցած է Հռոմ կատարած ուղեւորութեան շրջանին բազմաթիւ ձեռագիրներ: Կ'իմացնէ նաեւ թէ Ռափայէլեան վարժարանը փոխադրուած է Փեղարոյ պալատէն նոր գնուած Զենովոյի պալատը, որ պարտէզ ալ ունի ու աւելի յարմար է դպրոցի: Սոյն տարւոյս ընթացքին կը տպագրուի նաեւ Հ. Արսէն Բագրատունիի «Հայերէն քննականութիւն ի պէտս զարգացելոց» հատորը:

Նամակին սկիզբը յիշուած Հ. Դիմենսիոսը, կարնցի Հ. Դիոնեսիոս Բէսելեանն է (1824-1885), վախճանած Խարասու:

* * *

8 Յունուար 1851, Վենետիկ

Սիրեցեալ Գլուխ, անձկալի եղբայր

Ո՞ւր ես, յո՞վ դեղերէս, զի՞նչ զբաղեալ կաս, յի՞մ պարտապիս, ուրանօ՞ր գտցէ զքեզ նամակս այս, եթէ հասցէ միայն ողջամբ. եւ

եթէ եհամ՝ աղաչեմ ձայն արա՛, տո՛ւր պատասխանի՛, մի՛ թողուր զքեզ անծանօթ մեզ :

Լուաք ի թղթոյ Պ. եղբոր մերոյ Հ. Դիոնիսեայ եթէ անցեալ ընդ Կարին դէմ դնես ի Բաղէշ, եւ կարծեմ թէ երթաս յերկիրն Զըռզա-նու, եւ դուցէ արդ՝ անդէն ի միջի հնացեալ մատենիցն ցանկացեոյց զնոր զիմ պիտակս ընթեռնուս : Յաջողեսցէ քեզ Տէր, ոգին Մխիթա-րայ եւ աստղն Հայկայ : Ո՛հ, փութա՛ եղբայր դանձել զանմահական նշխարս նախնեացն մերոց աւանդից, զի յաշաղկոտք յարուցեալ են ընդդէմ մեր եւ քո, հնարեն եւ դքեզ յետս դարձուցանել փութով քան զոր մեքս կամէաք՝ ի Հայաստան հայրենեաց . անդու եւ անհնարին են ի ժամանակիս յայսմիկ զմեօք ամբաստանութիւնք ի հակառակոր-դաց, որոց Տէր տացէ շնորհս եւ մեզ զնոյն եւ դյաւելուածն համբե-րութեամբ հանդերձ :

Ընկալաք զվերջին մասն ուղեւորութեանց քոց ի Տարօն եւ ի Վաս-պուրական, եւ լախէզ ընթերցաք եւ յոյժ սխրացաք եւ ճմլեցաք յի-շատակօք . Հայկայ բերդին եւ պէսպէս աւանդից եւ յիշատակաց հին վանորէից . աւա՛ղ, զի հակիրճ միայն էին : Բազում ուրեք յիշես զհին կոնդակս վանաց, եւ չտաս ցոյցս անտի, զԱղթամարայն միայն դա-ղափարեալ եւ առաքեալ էիր, զոր եւ ընկալեալ պահեմք . ասա՛, ա-ղաչեմք, զայլսն զի՞ արարեր, առ քե՞զ ունիցիս դաղափարեալ, թէ զբնագիրսն յաջողեցար ի ձեռս բերել :

Թէպէտեւ տարաժամ է ասել, այլ զի աղաչէր զիս հարազատն իմ Սերովբէ հնախոյզ, ասացից . ընդ Վարդիհեր անցեալ է քո եւ զիլ-սակործան եկեղեցի նորա նկարադրեալ . մի ոմն ի միարանից վա-նացն՝ մինչդեռ չէն էր տեղին, 10 ամօք յառաջ, առաւել կամ նուազ, որ առաջնորդ կացեալ է Գութայիսայ ընկալեալ զուղղափառ հա-ւատս, ինք հայրենեօք Բասենցի, յասպատակել քրդաց ի Կաղզուան՝ ընդ առաջնորդի վանացն Վարդիհերայ արկղ մի հնագիւր մատենից տարեալ ծածկեալ է ի դմբէթ եկեղեցւոյն, եւ ցարդ, ասէ, անշուշտ անդ մնան, զի բարձեալ է եւ սանդուխք մտից անդր : Ասացից եւ ես ոմին նման, թէպէտեւ անօգուտ եւ այս, ի բաժնին Պարսից է քար-այրն կամ բերդ Մակուայ, հրաշակերտ բնութեան, խուն ինչ եւ ար-ուեստի . բազում ակաւաւոր ճանապարհորդք ժամանակիս դնացեալ են ի դեօղն կամ յաւան Մակուայ՝ եւ ոչ ումեք հնար եղեալ մտա-նել ի քարայրն բերդաւոր, զի բազում նախանձու զդուշանան չթո-ղուլ օտարականի մտանել անդր, եւ չասեն ինչ թէ զինչ ի նմին կա-ցէ . բայց մի ոմն ի ճանապարհորդացն ասէ, լի լինել զնեղքին կողմն արձանադրութեամբ, ոչ գիտեմ որպէս ստուգել : Իսկ Մխիթար Ապա-րանեցի, ոչինչ առաւել քան զ440 ամօք հնագոյն քան զմեք, վկայէ առ իւրովք ժամանակօք լի լինել զքարայրն կամ զբերդն ձեռագիր մատենիւք երկաթադրովք եւ զբնագրովք, եւ 50 լիտր մատեանս ի

Աբրահամ աթմ ի Ռափ. վարժարանիս կայ տեսուչ մանկանցն, եւ ես ընդ նմին, մինչեւ դարձցի Վեհս ի Հռովմայ. կամին եւ զքեզ եւ զՎ. Հ. Ստեփան դարձուցանել ի վանս: Զվարժարան Ռափ. փոխադրեցաք յայլ պալատ յանուանեալն Զենորիոյ, զեղեցիկ եւ քաջայարմար եւ պարտիզաւոր. 15 աշակերտք են արդ այսր, եւ յամարայնի կամ յաշնան ակն ունիմք եւ այլ գաս մի համբակաց տալ բերել, ընդ որս լիցին եւ տրապիկոնեցիք: Լի է վարժարանն եւ նորընծայարան: Տպագրարանն արդ ընծայէ ի լոյս դմեծ քերականութիւն Վ. Հ. Արսէնի, զքարոզս երկասիրեալս թարգմանարար ի հանգուցեալ Հ. Նղիւայէ, բառարան դադ-հայ. եւ այլ ինչ մանուհս:

Յորժամ ընդունիս զԹուղթս եւ դտանես հնար առաքելոյ, մի՛ յապաղեր զպատասխանին եւ զրեա՛ երկար. եւ ընկալեալ զողջոյն յլ-շեւոց Հարցս եւ զայլոցն, գիտեա՛ զիս քո անձկացեալ եղբայր

Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան
Ո. Կ. Վ. Ա.

10.

Տարիներ յետոյ, երբ Ալիշան կը գտնուի Փարիզ՝ իբր պաշտօնեայ Մուրատեան վարժարանի, իսկ Սարգիսեան Վեցետիկ՝ գրադած մեր Նախնեաց գործերու տպագրութեամբ, Ալիշան դայրոցական գրադումներու մէջ ժամանակ կը գտնէ լրացնելու նաեւ իր *Տեղագիր Հայաստանեայց* աշխատութիւնը. որով կը խնդրէ Սարգիսեանէ աւելի որոշ տեղեկութիւններ զրկել Զըռքգանի մասին:

Սարգիսեան փութով կը պատասխանէ Ալիշանի այդ նամակին, այն է 3 Դեկտեմբերին, տալով խնդրարկուէն փափաքուած տեղեկութիւնները: Այս նամակին միայն առաջին սկզբնագիրը ունիմք եւ ոչ Ալիշանին զրկուածը:

* * *

20 Նոյեմբեր 1858, Փարիզ

Արդոյ եւ ցանկալի Հայր

Վայրկեան մի եւ առ իս՝ պարապ առեալ յոսկերերանէ, վայրկեան մի եւ առ ինչն, քանզի բազումս փափաղեալ խօսել, ի համառօտն փութամ, մանաւանդ թէ ի լռութիւն: Արդ նախ զկարեւորագոյնն ասացից, զի մի՛ մոռացիս զքոյսդ՝ զմեզ, եւ զմերայինն յաս-

տուածաշնանոյ աղօթիցդ, եւ հաւատամ՝ զի օգնես սիրելեացդ ի բարիս՝ որոց ցանկաս :

Երկրորդ, աւետեցից զի գտեալ երբեմն պարապ յայլ դործոց, ձեռն արկանեմ յառաջ վարել զմեծ տեղադիր Հայաստանեայց, այսինքն զաշխարհադուրութիւնն իմ, եւ ըստ բազդի եհաս սկսանել ի տենչալի դաւառացն իշոց, ի Մոկաց նահանգէ. եւ զի կարծիք են թէ զերեսին իշապատիւ դաւառող բովանդակիցէ այլ ձայնակիր նոցին Զըռզանն, կամէի ծանօթս ինչ զտեղւոյն, այսինքն զեկեղեցւոյն կամ զվանաց՝ յորում գտեալ էր Հօրդ զՋեռադիրսն. զի՞նչ էր տեղին, զեօղ թէ քաղաք, եւայլն : Եթէ ոչ ժամանես դրել առ իս՝ յանձնել աղաչեմ առ Վ. Հ. Բառնարաս, զի նա գրեցէ զաւանդեալն առ ի քէն :

Բազում եւ կարօտախառն ողջոյն ամենայն եղբարց բոլորելոց զՋեռաբանեալ ձեմարանիդ, յիշեցիք եւ ողջ լիւրուք :

Հոգեկից եւ Ն. եղբայր
Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան
Կ. Մ.

10 Ա.

3 Դեկտ. 1858, Վենետիկ

Սիրեցեալդ Հ. Ղեւոնդ

Զըռզան զիւղ դորմէ խնդրես իմանալ զկարեւորս, ի սակաւուց հայազգի տանց բնակեալ է, զերբ նորա զառ ի վայր ի ձորաղաշտակի, հանդիպակաց ունելով ի մօտոյ ի հարաւ կոյս գօտիս բարձր լեռանց միաշար ձգեալ յարեւելից յարեւմուտս : Ի հիւսիսոյ արեւմտից՝ ի գաղաթ բարձրաւոյն բլրոյ է ամբոց փոքր, բարձրահայեաց տեսլամբն եւեթ սքանչելի : Սոփորական բերք նորա խաղող : Եկեղեցին թէպէտ քարաշէն եւ ամուր, այլ հասարակ բան, եւ չէ մեհնաստան, որմակից եկեղեցւոյն է ի հիւսիսոյ սենեակն կամ աւանդանաւան, յորմակէն քարաշէն, մեծութեամբ իբրեւ զփոքր աւանդատուն տունն նոյնպէս քարաշէն, եւ այլ ունելով յորմունս իւր, յորս էին գրչավանդս, խորշս այլ եւ այլ ունելով յորմունս չկամեցայ առնուլ ի բնակչաց, զերբն անպէտք : Զայլ ծանօթութիւն չկամեցայ առնուլ ի բնակչաց, եւ ոչ՝ թէ հանդիպակաց լեռինքն զինչ կոչիցին եւ զորոյ դաւառի սահման հատանիցեն, զի ցատուցեալ էի ընդ խարէութիւնն վասն կարծեցեալ անբաւ վրչադրացն, ոյր աղաղաւ Հարչարեցայ աւուրս երկուս ի Բաղիշոյ մինչեւ ցանդը, անցեալ ընդ զժուարս քարուտ եւ աւաւոր անցից :

ԶԱՆԱՀՈՒՄԻ ԿՈՒՆԱՆ ՈՐԱԿԱՆ յԻՆԵՄ, ՎԵՐԻՎԱԿԼԱԸ ԵՂԵԱԼ ԵՄ Ի ՂԱԾ ՏԻՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻ, ՂԻ յԱՅՆԺԱՄ չԷ՛Ի ՂԱԾԵԱԼ ՂԱԼԵՐԱԿ ԲԵՐՂՆ ՂՈՐ յԻՆԷ ԶՈՐՈՒՆԱՆԷԼ Ի ցանկալի արձանագրին Գրիգորի, ԵԸ ԵՍ ՂԱԾԱԿԱԾ ԼԵՐԻՆՆ ԽԵՍԵԱԼ ՍԱԼԱՅԱՏԱԿ Ի ԲՆՈՒԹԵՆԷ ԵԸ ՀԱՆՂԷՅԱԿ ՄԵԾԻ ՂԱԶՈՒՆ ՏԱՐՈՅՈՅ, ՀԱՄԱՐՆԵՅԱՅ յԱՅՆԺԱՄ ԹԷ՛ ԵՆՂ ԻՅԷ ԽԵՂԻ ԿՈՒՅՆ, ԵՄԵՆԱՀԱՅԵԱՅ ՂԵՐԼԵՆ ՍԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄՕՐԷՆ ՂԱԼԱՌԻՆ ԿԱՐԺԵՅԵԱԼ, ԹԷ՛ՅԱԷՏԱԸ ՄՆԱԳՈՐԴ ԻՆՉ ԱԼԵՐԱԿԱՅ չԷ՛Ի ՂԱԾԵԱԼ Ի ՍԱԼԱՅԱՏԱԿԻՆ: ԱՅԼ ԹԷ՛ՅԱԷՏԱՅ ԵՐԿՈՅ ԵՄՈՅ ՀԱՐԵԵԱԼ ԵԸ ՂԱԾԻ ՂԵՐԼԵԱԼ ԲԵՐՂՆ, ՍԱԿԱՅՆ ՍՈՒՂԻՆ ՂՐՈՒԹԻՒՆ ԽԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ ՄՆԱՅ ԱՅՆԱԿԱՆ ՄԻՆԷԸ ԿԱՅՈՐ ՈՉ ՂԵՐՎԵԼԻ ԱՆՀՈՒՆԹԵԱՄԸ: ՅՈՒՂԵԱԼ ԽՆԱՄՈՎ ՂԵՐՎԵԼԱՆՆ ՆԱԽԼԻ ՕՐԻՆԱԿԻՍ, ՂԱԾԻՅ ՂՀԱՏՈՒՆԱԾՆ ԵԸ ՈՒՂՂԵԱԼ ՂՎԵՐԻՎԱԿԻՆ ՀԱՍՈՒՅԻՅ ԱՈՒ ԲԵՂ յԱՅԼՈՒՄ ՆՈՒԱՂԻ: ՈՂՂ ԼԻՂԵՐ:

ԽՈՒՄԱՐԻ ԽՂԵՐԱՅՐ
Հ. ՆԵՐՍԷՍ, ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

11. 12.

ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ԿՐ ԳՐԷ ԱՅՍ ՈՒՄԱԿՐ ՎԵՆԵՏԻԿԷՆ, ՈՒՐ ԿՐ ԳՐՈՒՆԵՐ ՈՒՂԵՆՈՐՈՒՔՆԷՆ ԴԱՐՈՒՄՆ՝ 1854Է Ի ՎԵՐ. ԻՍԿ ԱԼԻԶԱՆ ՓԱՐԻԳ ԷՐ ՄԷԿ ԲԱՆԻ ՍԱՐԻՆԵՐԷ ՍԿԵԱԼ, ՈՒ ԽԻՄԱ ՄՈՒՐԱՏՈՒՄ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՍԵՆՈՒՔԱՆ ԱՅԱՅՈՒՆՈՎ, ՍԱԿԱՅՆ ԼԲԱԺ չԷՐ ԻՐ ՍԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ԱՅԼԱՏԱՄԲՆԵՐԸ:

ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ԿՐ ՍԵՂԵԿԱՅՆԷ ՔԷ ԱՈՒՄԱՆ ԽԱՄԱՐ յԱՆՈՒՆԱԾ ԵՆ ԱՐՂԷՆ ՔՂՔԱՏԱՐԻՆ ԱՐԿՂԵՐԸ, ՈՐ ԿՐ ԱՐԱՆԱԿԵՆ ԱՅԼԱՐԻԱԳՐԱԿԱՆ ՍԱԽԱՏԱԿՆԵՐ ՈՒ ԳՐՈՒՔԻՆՆԵՐ, յԻՆԵՅՆԻՈՎ ՔԷ ԿԱՏԱՐԱԺ Է ՄԷԿ ԲԱՆԻ ՈՒՂԱՆՈՒՄՆԵՐ ՈՒՄԱՅԱԿ ԻՐ ՂՐԿԱԺ ՍԵՂԵԿՈՒՔԱՆՑ ՈՒՄԱՄԱՐ. ԿՐԿԻՆ ԲՆՈՒՔԱՄԱՐ ՄԸ ԱՆՂԱՐԱԴԱՐՈՒՔ Է ՔԷ ՍԵՂԱՆԵՐ ՍԱՐԴԱԺ ԵՆ ՈՒ ԽԱՐԿԱՌՐ ԷՐ ՍՐԱԳՐԻ: ԻՆԲՆ ԱԼ ԻՐ ԿԱՐԳԻՆ ԿՐ ՓԱՓԱՔԻ ԳԻՄՈՒԱԼ, ՔԷ ԱԼԻԶԱՆ ԻՆԷՅԻՍԻ ԺՐԱԳԻՐՈՎ ՄՈՒՂԻՐ Է ԻՐԱԿԱՆԱՅՆԵԼ ԱՅՂ ԱՅԼԱՏԱՄԲԸ:

ՆԱՄԱԿԻՆ ՄԷՉ յԻՉՈՒՄ ՄԵՐՏԱՆԸ, Է Հ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՄԵՐՆԱՆԵԱՆ (1830-1902), ՈՐ ՈՅՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԿՐ ԱՅԱՅՈՒՆԱՎԱՐԷՐ ՄՈՒՐԱՏՈՒՄ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻՆ ՄԷՉ:

ԱԼԻԶԱՆ ԿՐ ԱՅԱՏԱՍԽԱՆԷ ՓՈՒՔՈՎ, ՈՒ ԿՐ յԱՅՈՒՆ ՔԷ ԻՐ ՄՉԱԿԱԺ ԺՐԱԳԻՐԸ ՉԱՏ ԸՆՂԱՐՈՒՄ Է ՈՒ Կ՛ԱՄՓՈՓԷ ՀԱՅԱՏԱՆԻ ԲՈՒՐ ԳԱՆԱՆԵՐՈՒՆ ՍԵՂԱԳՐՈՒՔԻՆՆԸ՝ ԱՈՒՄԱՆ ԽԱՏԱՐՆԵՐՈՎ, ԵՐԷ ԺԱՄԱՆԱԿ ԲՈՒՅԼԱՏԱՐ ԸԼՈՒՅ: ՍԱԿԱՅՆ ԻՆԲՐ ԿՐ ՍԱՌԱՅԻ ԳԼԽԱՌԱՐԱՅԸ, ՍԵՂԱՅՆ ՎՐԱՅ ՈՒՂԱԿԻ ԽԱՆՈՒՄ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒ ԵՐ ԳԺԱԳՐՈՒՄ ԱՅԱՏԱՐՆԵՐՈՒ ԱԿԱՆԷՆ. ՄԻՆՉ ԱՅԱՄԱԿԱՆ, ԽԱՐԱԿԱՆ, ԱՅԼԱՐԻԱԳՐԱՅՆ

կան տեղեկութիւններ անելի դիրքին է գտնել մեր ձեռքը հասած ձեռագիրներու եւ հրատարակուած ուղեգրական ու աշխարհագրական գիրքերու միջոցաւ: Կը խորհի թէ իր այս աշխատանքին, լոկ մէկ քանի մասերուն ամբողջացումը, իր մտահոգ սիրտին քեքեւտութիւն պիտի պատճառէ:

* * *

1 Յունուար 1860, Վենետիկ

Վ. Տեառն Հ. Ղեւոնդեայ սիրեցելոյ եղբօր խնդալ

Աւարտեալ զխնդրեալ մանր ծանօթութիւնս եւ զոր ես ինքս խոստացեալ էի, ամփոփեցի ի միում յարկեղացն դրոց որ արդ իսկ յուղի եղան:

Առաջին՝ Վանայ ծով հանդերձ շրջակայիւքն, յորում տեսանէք ի նորոյ ճշգրտեալ ըստ Հիւսիսային կողման ըստ երկրորդ նուագ ուղեւորութեանս որպէս պատմեալ էի. արարի եւ մանր ճշգրտութիւնս աշխուշ մասանց եղերացն եւ լերանց, այնպէս զի աւելի քան զայն ընդարձակ եւ ճշգրիտ չէ ուրուք արարեալ ցարդ, թէպէտեւ զուրկ յարհեստէ դժաւորութեան զոր խոստովանիմ համարձակ. երկրայիմ միայն ընդ երկուս ծովակս Նազուկ եւ Պաշլու թէ ո՛ր իցէ առաջին. ի տեղադրութեանց զՊաշլու եղեալ եմ առաջին. այլ յայնժամ ի յարեւելից կողմանէ դառնայի յարեւմուտս, այնր աղաղաւ թերեւս առաջին ասացեալ եմ. ի նախադիժ օրինակի տախտակիս զոր ունիմ առ իս, զՊաշլուն միայն դժեալ եմ եւ զմիւսն մոռացեալ. այլ զոր այժմդ յղեցի հաւանականագոյն համարեալ է ըստ իս:

Երկրորդ տախտակն է Կարնոյ դաշտն ամենայն դիւզօրէիւքն, ընդ որոյ ճշգրտութիւն վստահ եմ, զի կողմնացոյց դործեօք դժեալ եմ շրջագայութեամբ յամենայն դիւզօրէս: Զայդոսիկ կրկին աշխարհաշրջոյց տաղտակս ըստ պիտելոյ ժամանակին, եթէ պատշաճ թուիցի քոյց, տացես փորագրել ըստ իւրաքանչիւր մեծութեան օրինակացն եւ քեզ, տացես փորագրել ըստ իւրաքանչիւր մեծութեան օրինակացն եւ յաւելուլ յայլ փորագրութիւնս կամ պատկերս նորոյ տեղադրութեան Հայաստանիդ, առանց փոխելոյ զթուական գծագրութեանցն, մանաւանդ Վանայ ծովուն, որ ի միջոցի եօթն կամ տասն ամաց տարբերին դիրք եղերաց նորա յառատութենէ ջուրցն, մանաւանդ ընդ դաշտային վայրացն. զի մի՛ շփոթութիւն ինչ ծագիցի ումեք յուղեւորաց, եթէ յետ բազում ամաց այլալուծութիւն ինչ ի դժաւրելոյն նըշմարեացէ ի տեղիսն, այլ զի դիտասցէ թէ ի 48 թուականին յորում դժաւրեցաւ՝ զայդ ձեւ պատկերի ունէր ծովն:

Երրորդ տախտակն է Մշու դաշտն ոչ չափեալ եւ գծագրեալ անդ, զի պակասեաց ինձ ժամանակն եւ զի չունէի զկողմնացոյցն որ ի ճապարհսն Վանայ խորտակեցաւ, եւ որով միայն մարթէր անվրէպ

զծել եւ նշանել զվայրս զիւղից վասն դաշտավայր լինելոյ. այլ աստ ի վասն զծեցի ընդհանուր տեսութեամբ. իսկ զսակաւ զիւղօրէս զոր նշանակեալ եմ եւ զվանորայս եւ զդիրս գետոցն ճիւղօք են, ընդ այն չիք երկբայել: Զայս երրորդ տախտակ արարի ոչ վասն տպագրութեան այլ վասն հարաւային վաւառաց նորա, զի յաւելուցուս ի մեծի եւ ընդարձակ աշխարհացոյցիդ. եւ զգիրս վաւառացդ առանձին թղթով ունէի առ իս զծեալ յԱռաքեալ ի Մշու արեղայէ ումեքէ, որ շրջեալ էր ի կողմանսն յայնոսիկ: Գտանես ի նոսա եւ յեղերս Վանայ ծովուն զդաւառան զոր խնդրեցեր յինէն, յորս պակասին Սուսան եւ Խազան. զառաջինն չեմ լուեալ, եւ զերկրորդն չլիչեմ ուր իցէ, այլ երկոքեան անծանօթ Ե. Նիզօ (?):

Վասն բերդի Ծիրնկատար լերին զոր երբեմն զրեալ էի թէ վերպակ կայ, այսպէս սրբադրեցես ի լուսանցս իմում Տեղագրութեան, յորմէ եւ ի քում Հայաստանիդ՝ եթէ յիշեալ իցես: Այսինքն է, ի մէջ ստորագրութեան Ծիրնկատար լերին հասուածն որ ասի. «Անդ ի հնումն էր պատկեր Անահտայ» հանդերձ յաջորդօքն բարձցես անտի, եւ յաւելցես ի հին բերդին Մշոյ (ոչ որ ի մէջ քաղաքին է, այլ արտաքին նորա), զոր ի նորոյ չարադրեցես ի ստորագրութեան քաղաքին Մշոյ, անդ ուր յիշատակ լինի շինուածոց նորա օրինակ զայս. «Իբր ժամաւ հեռի ի քաղաքէն յարեւելս հարաւոյ ուղեւորեալ ընդ գետեղրն միշտ զառ ի վեր, եւ հասեալ մօտ յոտս Ծիրնկատար լերին ի միում ի կողաց նորա հանդիպակաց լինի հին բերդն, ուր էր ի հնումն պատկեր Անահտայ, զոր կործանեալ Լուսաւորչին զրբոյն, տայ ի կալուած մենաստանին Առաքելոց, որպէս պատմի յիւրում արձանագրին: Կիսակործան կան պարիսպք նորա, առ հնութեան թէ ի կատարագմէ թշնամեաց, չունիմ ասել: Տարածութիւն եւ զեռնափոր նորա անձուկ է, եւ քարաշէն վայրք ի նմա, թէպէտեւ մեծադործութեամբ շինուածոյ ոչ, այլ հնութեամբն ցանկայի ամենայն հնասիրաց եւ պարծանք մեծ մշցւոց եւ ամենայն Հայաստանեայց, մի ի սակաւ մնացորդաց անաստուած ժամանակաց: Զառաջեաւ բերդիս անցանէ զետն իջեալ ի նոյն լեռնէ, եւ անցեալ ընդ մէջ քաղաքին երթալ խառնի ի Մեղրադետ, որ եւ բարեհամ քաղցրութեամբն սքանչելի է յոյժ քան զամենայն աղբերակունս քաղաքին»:

Իսկ զԾիրնկատար փոխեցես այսպէս. «Ծիրնկատար, կամ լաւ եւս Տիրնկատար, որպէս կոչի յարձանադրի Լուսաւորչին, է բարձրածայր մասն լերանց Տօրոսի ի թիկանց Առաքելոց վանաց, հանդիպահայեաց դաշտին Տարօնոյ երեւելի ամենայն վայրեաց դաւառին, եւ սահման համաքի դա Բռնաշինոյ եւ Տարօնոյ: Գաղաթ լերինդ հարթայտակ ապառաժ է ի ընութենէ, քարնկէց մի տարածութիւն ունելով. ի բարձրութենէ եւ ի դրից տեղոյն սքանչելի է յոյժ տեսարանն, որով ակներեւ լինի դաշտավայրն Մշոյ ծայր ի ծայր

Հարցանես զիմոյս Հայաստանէ թէ յո՞ր ժամանեալ իցէ վայր. եւ ես յորժամ հարցանեմ զիս՝ հառաչեմ, զի ոչ յառաջեմ: Նախ վասն սղու-թեան ժամանակի, որով աստ երկուս միայն նահանգս զՄոկաց եւ զԱղձնեաց հաղիւ կարացի տեղադրել նախադիծ. եւ երկրորդ զի կոյր աջօք շրջիմ, այսինքն ի պիրս միայն թարթափելով, եւ յար մաշիմ ըղձիւք ակնանտես լինելոյ վայրացն եւ կենդանացուցանելոյ զնկարս. ապա թէ ոչ մեռելանկար իցէ գրուածն և ոչ կենդանանկար. զաշխոյժ մտացս յաշխարհադրական յածմունս, զպամ զցամաքութիւն վաստա-կոցս, զոր միայն տեսութիւն տեղեացն մարթի վայելչացուցանել որ-պէս արժանն է. եւ զի մի սպառ յուսահատ եւ ձեռնթափ եղէց յա-պայն՝ յեղերաց Հայոց սկսեալ եմ զտեղադրելն, զմիջաշխարհէն զցան-կալի յիշատակաց վայրս թողեալ յ'զկնիս. արդ տեղադրեալք առշիւ-նէն որ շատ որ սակաւ յերկարութեամբ են Դ. Հայք (որ կարօտի նոր ձուլման) Բարձր Հայք, Խաղտիք, Տայք, Գուգարք, Ուտի, Արցախ, Փայտակարան, Աղուանք եւ սահմանակից կովկասեան դաւառք որք ի կաղբիականն կոյս, Մոկք, Աղձնիք: — Մնան ի նկարադրութիւն յե-ղերականացն՝ Կորճայք, Պարսկահայք եւ Ատրպատական. եւ միջնաշ-խարհն համօրէն, Տուրուբերան, Վասպուրական, Սիւնիք և Այրարատ, և արտաքոյ սոցա ամենայն Փոքր Հայք, Կիւիլիկիա եւ Միջագետք Հա-յոց, զորս թէ նովին ոճով կամիցիմ տեղադրել, նահապետական կա-րօտիցիմ կենաց, վասն որոյ հաւանեալ եմ թողուլ այլում Հ. Ղեւոն-դեայ. իսկ ես համարեցայ զիս նոր եւ վերստին եկեալ յաշխարհ եթէ աւարտեալ կամ լքեալ զառաջարկեալս գործ՝ իրրեւ վէժ ի սրտա-դրանցս թաւալելով փոքր մի եւս եւ ոճով ինչ խորհեցայց զաշխար-հէն, յոր միայն անշուշտ եւ աներկբայ զնալոց եմ, եւ որ ինքնին մե-ծաքայլէ ընդառաջել ինձ, որպէս եւ ամենայն մարդոյ, եւ մանաւանդ որոց զէմք դարձեալ իցեն յարեւմտաւ ծերութեան:

Ողջունիւ սիրոյ Պ. Եղբարցս եւ մանկուոյն, մաղթեմ պայծառ արեւշատութիւն սիրեցելոյ եւ Յ. Հայրութեանդ:

Ն. Հոգեկից
Հ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան